

PARADIGMSKIFTE

HUR PÅVERKAS ARKITEKTUREN AV ÖVERGÅNGEN MELLAN
INDUSTRISAMHÄLLET OCH NÄTVERKSSAMHÄLLET

JONAS BERGENUDD
2003-08-25

INNEHÅLLSFÖRTECKNING	
SYFTE	2
INLEDNING	2
Vad är ett paradigmskifte?	2
Varför nätverkssamhälle och inte informationssamhälle?	3
JORDBRUKSSAMHÄLLET – INDUSTRISAMHÄLLET – NÄTVERKSSAMHÄLLET, VAD SKILJER DEM ÅT?	3
Jordbrukssamhället	3
Industrisamhället	3
Nätverkssamhälle	4
FLÖDESRUMMET.	4
HUR FÖRÄNDRAS SAMHÄLLET?	5
Produktion	5
Makt	5
Erfarenhet	5
HUR PÅVERKAS ARKITEKTUREN?	6
Vad formar arkitekturen?	6
Tendenser	6
De nya arkitekturmonumenten	7
AVSLUTNING	7
Vad kommer efter modernismen?	7
LITTERATURHÄNVISNINGAR	9

Syfte

Jag vill med denna uppsats försöka bevisa att vi lever i övergången mellan två diametralt olika samhällsstrukturer och undersöka vad som kommer att hända med arkitekturen i denna övergång.

Inledning

Vi befinner oss i en spännande tid. Runt omkring oss förändras vår värld på ett dramatiskt sätt som inte kommer att lämna någon oberörd. Enorma, nya möjligheter öppnas för dem som förstår den nya världen och kan kapitalisera på den förståelsen. Jag tror att vi redan är en bit på väg in i ett nytt samhälle där vi kommer att se lika stora förändringar i samhället som skedde när jordbrukssamhället övergick i industrisamhället, en förvandling som började med banbrytande uppfinningar i mitten på 1700-talet och i viss utsträckning håller på än idag. Denna uppsats bygger till stor del på Manuel Castells trilogi *"Informationsåldern: Ekonomi, samhälle och kultur"*. Castells är professor i sociologi och i samhällsplanering vid University of California, Berkeley. Trilogin är en sammanställning och undersökning av vår samtids globala, ekonomiska, politiska och sociala förändringar. Castells har insamlat och tolkat en enorm informationsmängd för att formulera en teori om nätverkssamhället och dess inverkan på våra liv. Mitt mål med denna uppsats har varit att se om det går att använda Castells teorier för att undersöka hur arkitekturen kommer att påverkas av dessa samhällsförändringar.

Vad är ett paradigmskifte?

Ordet paradigm används för att benämna ett rådande tankesätt inom ett forskningsområde. Ordet paradigm betyder de ramar och allmänna regler inom vilket ett visst verksamhets- eller livsmönster upprätthålls.¹ Det gäller speciellt de teoretiska ramar inom vilken forskningen i en viss vetenskap bedrivs. Jag tänker använda ordet i dess mer populärvetenskapliga betydelse där man använder det för att beskriva ramarna för ett tankesätt inom ett helt samhälle. Man kan till exempel tala om ett paradigmskifte när samhället ändrades i grunden i slutet av 1800-talet när vi gick från småskaligt hantverk i hemmen till industriellt framställande i centraliserade lokaler.

Enligt Castells så krävs det tre grundläggande strukturella omvandlingar för att man skall kunna kalla det ett nytt samhälle. Man behöver observera omvandlingar inom produktionsförhållande, maktrelationer och erfarenhetsrelationer.² Jag återkommer senare för att visa hur Castells menar att dessa tre omvandlingar har påbörjats under de sista årtiondena innan millennieskiftet och att de fortfarande pågår.

När jag talar om att vi är på väg från industrisamhället in i ett nytt samhälle så menar jag inte att föregående paradigms arbetsuppgifter kommer att försvinna i framtiden. På samma sätt som sysselsättningen inom jordbruket har minskat samtidigt som produktionen har ökat så har andelen personer som är sysselsatta inom industrisektorn minskat³ medan vi producerar mer än någonsin. Denna minskning av arbetskraften har kunnat ske på grund av effektiviseringar och automatiseringar. Det är också ett av paradigmskiftenas dilemma att även om det totala antalet arbetstillfällen fortsätter att öka så blir det en minskning inom det gamla paradigms yrkeskategorier. Denna minskning är smärtsam eftersom vårt samhälle under 1900-talet har varit beroende av att en stor andel av den tillgängliga arbetskraften jobbar inom industrin. Dessa förlorade arbetstillfällen kommer att återskapas inom nya branscher som det nya samhället föder fram. Som exempel kan nämnas internetboomen i slutet av 1990-talet, det biomedicinska området och den digitala specialeffektsindustrin inom filmen. Det stora problemet är då att arbetskraften som blir arbetslös när gamla yrken försvinner eller minskar

¹ Bonniers 1991

² Castells band III 2000b, s. 384

³ Castells band I 2001, kapitel 4

har svårt för att inte säga omöjligt att skola om sig för att vara attraktiva för det nya samhällets arbetsgivare.

Varför nätverkssamhälle och inte informationssamhälle?

Det finns många som har försökt sätta en titel på det samhälle som vi verkar vara på väg in i, informationssamhället, nätverkssamhället, kunskapssamhället, alla kan de vara rätt namn. Jag har valt att använda Castells benämning nätverkssamhälle⁴ och inte något av de andra eftersom jag tycker att det summerar vad som är viktigt. Det revolutionerande är inte informationen utan att den numera finns i nätverk. Informationen har funnits i alla tider men det är inte förrän nu som den har blivit tillgänglig globalt med sekunds snabb åtkomst. Man kan dock tala om ett informationellt samhälle. I ett informationellt samhälle är alstringen, behandlingen, analysen och överföringen den viktigaste råvaran. Det är de som har kontrollen över denna råvara som har makten i det informationella samhället. Det är dock inte förrän nyligen som nätverkstänkandet har slagit igenom och genomsyrat alla delar av samhället, allt från världspolitiken och finansvärlden till världsomspännande brottssyndikat. Castells använder dock ordet informationsåldern som titel på sin trilogi men när han talar om samhället så är det nätverket som är det viktiga.

Jordbrukssamhället – industrisamhället – nätverkssamhället, vad skiljer dem åt?

Castells skriver: "I varje historisk övergångsprocess är omvandlingen av sysselsättning och yrkesstruktur ett av systemförändringens mest direkta uttryck."⁵ Jag skall försöka beskriva skillnaderna mellan de olika samhällsformerna och använder bl a sysselsättningsformer som exempel.⁶

Jordbrukssamhället

Om vi börjar från början så blev människorna bofasta i Sverige för 4000-6000 år sedan och samhället utvecklades från ett samlar- och jägarsamhälle till ett jordbrukssamhälle. I detta samhälle var självhushållet dominerande. Det man inte kunde producera själv bytte man oftast till sig. Familjen var den grundläggande organisationsformen och den sociala miljön var centrerad kring gårdsamlingar och mindre byar. Arbete och boende skedde på samma plats och den lilla fritid man hade spenderades också i närmiljön. Detta samhälle var allenarådande i mycket lång tid.

Industrisamhället

Under mitten av 1700-talet skedde flera innovationer och samhällsförändringar som gjorde att man kunde skönja ett nytt samhälle.⁷ Innovationer som spinnmaskinen, ångmaskinen och Courts metallurgiska process inledde en förvandling av samhället som innebar att det skapades nya yrkeskategorier och det sociala livet förändrades. Denna process började i huvudsak i Storbritannien och fortsatte sedan ut på den europeiska kontinenten och nådde upp till Skandinavien under mitten av 1800-talet. De ny innovationerna inledde en process som tog över 100 år (som till viss del pågår än) och ändrade samhället i grunden. För första gången skildes arbete och boende åt. Självhushållet som var grunden i det ekonomiska systemet i jordbrukssamhället övergick nu i specialisering och funktionsuppdelning. Istället för att direkt tillverka med de varor som man behövde för sitt uppehälle så började man jobba med en speciell uppgift. För detta fick man betalt som man i sin tur köpte varor som man behövde för

⁴ se Castells band I 2001, s. 44 not 31 för en förklaring av Castells val av begrepp.

⁵ Castells band I 2001, s. 238

⁶ Större delen av den historiska beskrivningen kommer från Junestrand 1998

⁷ Castells band I 2001, s. 56

att överleva. Efter hand började, för första gången i historien, en allt större del av befolkningen ha både tid och medel för att njuta av en sysselsättning som innan hade varit förbehållet för de rika – fritid. Under jordbrukssamhället hade människor inte fritid på samma sätt eftersom man oftast antingen ägde sin egen jordplätt och jobbade för sig själv eller så var man livegen arbetare hos en storbonde. I båda fallen fanns det inte tid för fritid utan man behövde oftast all tillgänglig tid till att arbeta för sin överlevnad. Detta ändrades under industrialiseringen eftersom det gick att överleva på den lön man fick från arbetsgivaren samtidigt som arbetstiden reglerades och i samband med fackföreningarnas framväxt så har arbetstiden per person successivt minskat de senaste 100 åren.⁸

I slutet av 1900-talet skedde en märkbar förändring inom arbetslivet.⁹ Fler och fler arbetstagare arbetade i serviceyrken. Det växte bl a fram en stor sektor med företag som servade andra företag: revisorer, managementkonsulter, jurister, försäkringsbolag, fondkommissionärer, banker och likande specialistföretag. Dessa företagservice-företag både använde och skapade en ”ny” råvara i företagsvärlden: *information*.

Nätverkssamhälle

Denna ”nya” råvara är ett av nätverkssamhällets kännetecken. Informationen är det nya paradigmet råvara, så väl som dess produkt. Likaså har den nya tekniken ”*genomsyrande effekter. Eftersom information är en integrerad del av all mänsklig aktivitet, formas (men bestäms givetvis inte) alla processer i vår individuella och kollektiva existens av det nya tekniska mediet.*”¹⁰ Det går alltså inte att skilja tekniken från samhället, den griper in och smälter samman i alla delar, den genomsyrar allt omkring oss.

I nätverksteorin definieras ett nätverk ett antal noder som är sammankopplade med länkar. Nätverken är öppna strukturer med förmågan att expandera utan gränser, nätverken kan likaså expandera från en godtycklig plats i nätverket. Det behövs ingen centralmakt som bestämmer var man kopplar på noder. Avstånden mellan noderna inom ett nätverk kan anses vara noll om man jämför med avståndet mellan nätverket och en nod utanför där avståndet kan anses vara oändligt. Det gör att rum och tid försvinner i nätverken (avstånd och tid försvinner). Det gör att det är livsviktigt att vara en del av de nätverk som är relevanta för en själv eller för sitt företag. Om man inte är det så marginaliseras man eftersom man är utesluten från platserna där makten finns och besluten tas. Likaså riskerar regioner som inte är med i nätverken att marginaliseras. Det är dock inte omöjligt att kopplas på nätverket och därigenom direkt kunna ta del av hela nätverket på grund av nätverkens öppna struktur. Det är därför lättare nu än innan nätverkens genombrott för marginaliserade områden och grupper att ansluta sig och ta del av nätverken.

Flödesrummet.

Castells introducerar i kapitel 6 begreppet flödesrum.¹¹ Castells tar upp och diskuterar skillnader mellan ”Platsrummet” och ”Flödesrummet”. Castells skriver:

”Rummet är uttryck för samhället. Eftersom våra samhällen genomgår en strukturell omvandling, är det en rimlig hypotes att det just nu uppstår nya rumsliga former och processer”¹²

Denna nya rumsliga form är flödesrummet. Flödesrummet är den kombination av materiella ting och kring servicen kopplad till dem, samt de nav, noder och elektriska impulser som transporterar informationen av vilka vi är beroende av för att kunna verka inom ramen för

⁸ Castells band I 2001 s. 487

⁹ Se Castells Band I 2001 kapitel 4 för en genomgång av sysselsättningens förvandling under 1900-talet

¹⁰ Castells band I 2001, s. 92

¹¹ Castells band I 2001, s. 427

¹² Castells band I 2001, s. 460

nätverkssamhället. Det är de finansiella nätverk där pengar dygnet runt flödar. Det är det nätverk av världsstäder som är mer kopplade mellan varandra än med sina egna närområden.

Hur förändras samhället?

Som jag skrev i inledningen så krävs det enligt Castells tre grundläggande strukturella omvandlingar för att man skall kunna kalla det ett nytt samhälle. Man behöver observera omvandlingar inom produktionsförhållandena, maktrelationerna och erfarenhetsrelationerna. Jag tänkte gå igenom dessa nu efter de mer grundläggande resonemangen ovan.

Produktion

För första gången i historien är det information och kunskap som är den kritiska råvaran inom ekonomin och därför blir materiell produktion liksom service underställd informationshanteringen i produktionssystemen och samhällets organisation.¹³

Makt

Makten i samhället har börjat förskjutas. Politikerna har mindre makt över den ekonomiska politiken eftersom makten till viss del har tagits över av marknaden. På grund av globaliseringen av finansmarknaden har politikernas manöverutrymme minskat. Den viktigaste maktomvandlingen enligt Castells är "nationalstatens kris som suverän enhet och den därmed sammanhängande krisen för den politiska demokratin".¹⁴ Problemet för den politiska demokratin är att den är bunden till platsrummet medan det nya samhället flyttar över till flödesrummet som är globalt och sekundsnabbt, precis det som politiken inte är. Castells tar upp några exempel på hur den representativa demokratin, som bygger på förutsättningen om en suverän enhet, förlorar sin makt. Om innevånarna i en viss europeisk region för att hävda sina intressen stöder de regionala myndigheterna mot sin nationella regering så förlorar staten en del av sin makt. Kinesiska affärseliter kan bevaka sina intressen genom att liera sig med provinsregeringen, den nationella regeringen eller nätverk av utlandskiniser. Maktstrukturen tar därigenom formen av ett nätverk.¹⁵

Erfarenhet

Castells menar att erfarenhetsrelationernas omvandling primärt handlar om patriarkatets kris i detta paradigmskifte. Den utgör grunden för en "djupgående omdefiniering av familj, genusrelationer, sexualitet och därigenom också personlighet".¹⁶ Kvinnors växande medvetande om sitt förtryck och spridningen av kvinnokampen över hela världen sätter familjestrukturen under press. Denna omvandling kan, och framför allt skall, inte hejdas eller reverseras. En mer jämlik värld vinner vi alla på.

"Den mest grundläggande omvandlingen av erfarenhetsrelationerna under informationsåldern är deras övergång till ett socialt interaktionsmönster som primärt byggs upp genom den faktiska erfarenheten av relationen."¹⁷

Med det menar jag att vi numera baserar våra relationer på hur de är och fungerar, inte på ett kulturellt bestämt beteendemönster. Vi baserar det på hur det är och inte på hur det skall eller bör vara. Det ökande antalet skilsmässor kan ses som ett bevis på detta.¹⁸ Människor har i större utsträckning slutat att stanna i förhållanden som inte fungerar.

¹³ Castells 1992

¹⁴ Castells band III 2000b, s. 390

¹⁵ Castells band III 2000b, s. 391

¹⁶ Castells band III 2000b, s. 392

¹⁷ Castells band III 2000b, s. 393

¹⁸ Castells band II 2000a, s. 153 tabell 4.2

Hur påverkas arkitekturen?

Om vi godtar mina och Castells bevis på att vi lever i början på en ny era, i ett nytt paradigm så måste man som arkitekt/arkitektstudent ställa sig en del frågor: Hur kommer arkitekturen att förändras? Kommer den att förändras på ett radikalt sätt? Slutligen, om vi har möjligheten att påverka, i vilken riktning vill vi att förändringen skall ske?

Vad formar arkitekturen?

Det är så klart omöjligt att, speciellt i en liten uppsats som denna, definiera exakt vilka krafter, strömningar och åsikter det är som formar arkitekturen. Jag skall dock försöka mig på att pressa ner frågan i paradigmformen för att se om man kan dra några paralleller mellan de olika samhällena

Jag kommer därför att göra generaliseringar som kanske inte alla ställer upp på men jag gör dem ändå för att visa på ett samband mellan arkitekturen och samhället som den skapas ur. Castells skriver:

”... jag vill hävda att arkitekturen under hela historien har varit samhällets ’uteblivna handling’, ett förmedlat uttryck för djupare samhällstendenser, för sådant som inte kunnat uttalas öppet men ändå varit starkt nog för att formas i sten, betong, stål, glas ...”¹⁹

Jag håller mig dock nära ytan av problemet och tar bara upp några av de mest uppenbara parallellerna:

- I jordbrukssamhället användes naturen som inspiration i arkitekturen t ex i kolonkapitälerna. Tidens arkitekter var inspirerade av naturen och dess former. (jmf Arts & Crafts-rörelsen, barockens blomsterinspirerade utsmyckningar och bruksarkitekturens användande av naturmaterial i liggstimmerstugor och likn.)
- Jugend/Art Nouveau var en sista dödsrykning innan Bauhaus tog över och förde in arkitekturen i industrisamhället. där talar Le Corbusier om en "machine a habiter" – en bostadsmaskin. De nya idealen var snabbhet, prefabrikation och renhet. Vem som utropade "Form follows function!" först är omtvistat men det blev i alla fall Bauhaus-skolan ledmotiv som ledde till den ljusa, avskalade och minimalistiska "international style" Utsmyckningarna skulle hållas till ett minimum eftersom de inte bidrog till funktionen. Man ville även göra upp med den mörka, murriga arkitekturen som hade dominerat fram till då. Nu skulle allt vara ljus, rent och jämlikt.
- I boken "Architecture for the Information society"²⁰ analyserar arkitekten René Kural Tokyos arkitektur, stadsplan etc. På bilderna i boken så finns det så mycket annonsyta på fasaderna att husens arkitektur skymts. Det finns nästan bara information på fasaderna. Information som när reklambudskapen ändras byts ut. Man skulle kunna säga att det är den föränderliga informationen som är arkitekturen.

Nu kan man ju inte bygga hus av reklampelare men det är en intressant tanke och ett "tidens tecken".

Tendenser

Ett problem är att den lokala förankringen i de större städerna håller på att försvinna. Noderna i flödesrummet får starkare anknytning till andra noder än till sin egen omgivande region i den verkliga världen.

På samma sätt som det finns ett gap mellan det lokala, fysiska rummet och flödesrummet så tycker jag att man på senare tid har kunnat se en trend att arkitekturen släpper sin lokala

¹⁹ Castells band I 2001, s. 467

²⁰ Kural 2000

förankring mer och mer. Den moderna arkitekturen blir mer och mer global. Byggnader som byggs på en plats skulle lika gärna kunna vara byggda någon annanstans. Castells skriver:

”...flödesrummets ankomst håller på att suddas ut betydelsereaktionen mellan arkitektur och samhälle. Genom de dominerande intressenas rumsliga manifestation världen runt och tvärs över olika kulturgränser leder utplåningen av erfarenheter, historia och specifik kultur som betydelsens bakgrund till utbredningen av en ahistorisk, akulturell arkitektur.”²¹

Postmodernismen är ett exempel på detta fenomen. Den försöker bryta de vanliga koderna för att kapa alla sociala band.

De nya arkitekturmonumenten

Om katedralerna vad jordbrukssamhällets monument och skyskraporna var industrisamhällets, vad kommer att bli nätverksamhällets arkitektoniska monument? Castells menar att det kommer att vara någon form av ”kommunikationsväxlare”. Han ger exempel som flygplatser, järnvägsstationer, infrastruktur för telekommunikation och datoriserade handelscentra.²² Detta är nog inte helt fel. Kasper Sahlinpriset 2002 gick till Pir F på Arlanda. Jag tror att kända och okända arkitekter kommer att flockas runt projekt som har med kommunikation att göra.

Avslutning

Behöver vi en ny arkitektur för en ny tid?

Det handlar inte om vi behöver en ny arkitektur. Dagens arkitekturparadigm kommer att ändra sig vare sig vi vill eller inte eftersom samhället runt omkring oss håller på att förändras i grunden. Eftersom arkitekturen är en spegling av samhället den skapas i så kommer den att förändras. Jag tror att vi står inför lika radikala förändringar som när klassicismen krossades av modernismen.

Jag vill avsluta denna uppsats med en liten text utformad som ett debattinlägg som tar upp en fråga som jag har ställt mig ett tag:

Vad kommer efter modernismen?

Modernismen kan man tänka sig delvis vara en konsekvens av den industriella revolutionen som påbörjades i England och byggde på industriell produktion. Denna industriella produktion blev även ett tema inom den modernistiska arkitekturen. Om man antar att ett paradigmskifte medför en radikal förändring av arkitekturen så leder detta till att vi kan vänta oss en lika stor omvälvning av arkitekturen som när vi gick från klassicismen till modernismen. Vad detta kan vara är helt omöjligt att spekulera i. Jag anar dock en viss frustration mot modernismen bland mina kursare. Man ritade modernistiska byggnader men frågar sig om det inte finns något mer, något nytt som kan ta arkitekturen vidare in i det nya samhället som håller på att växa fram. Jag känner själv detta. Som arkitektstudent skall man tycka om modernismen eller kanske snarare nymodernismen och bygga vidare på den traditionen. Enligt de flesta arkitekter och lärare var postmodernismen bara ett misslyckat 80-tals experiment och det är nymodernismen som är framtiden. Jag tror inte att postmodernismen är vägen framåt men jag har en tanke i bakhuvudet som hela tiden säger att modernismen är på väg in i en återvändsgränd och den är inne i sina slutliga dödsryckningar. Tidsplanen är dock något vag. Om vi skall ta förra paradigmskiftet som exempel och sätta ett tidsperspektiv på detta så kommer den nya arkitekturen inte att komma förrän på 2030-talet,

²¹ Castells band I 2001, s 468

²² Castells band I 2001, s. 472 not 85

kanske 2015-2020 om vi tar hänsyn till att alla samhällförändringar verkar ske snabbare och snabbare.

Så det enda jag kan säga är att jag tror att en lika radikal förändring för arkitekturen som modernismen var kommer att ske men man har ingen aning om när den kommer eller vilket uttryck den kommer att ta sig.

Men om man skulle drista sig till att gissa så tror jag att det kommer att ha något med ekologi att göra. På samma sätt som återuppbyggnaden efter två världskrig var den stora uppgiften för modernismens arkitekter så är den största utmaningen för oss och för framtidens arkitekter att skapa arkitektur som bättre tar till vara och inte utarmar de minskande resurserna på jorden. Fast vid närmare eftertanke så är det inte en tillräckligt radikal förändring. Det betyder inte att hållbart byggande inte är viktigt men jag tror inte att det kommer att skapa en revolution. Något som däremot skulle kunna skapa en revolution är virtuell arkitektur i flödesrummet. Vi kommer kanske helt plötsligt att vakna upp en dag då en större andel arkitekter jobbar med virtuell arkitektur än med reell. Det är en ändring som ligger i samma klass som bytet från klassicism till modernism. Men det är svårt att sja om det eftersom det ligger i paradigmskiftets natur att det är så omvälvande förändringar att om man står i den gamla världen så har man inte möjligheten att se vad som finns på andra sidan.

Det enda jag är övertygad om är att det måste komma något nytt och annorlunda. Skyskraporna som byggs idag på Potsdammer Platz är skrämmande lika Mies van De Rohes orealiserade projekt från 30-talet. Har det verkligen inte hänt något arkitektoniskt på 70 år? Det enda som verkar ha utvecklats är byggnadsmaterialen. Modernismen som skulle skaka av sig den historiska manteln har blivit lika traditionsbunden som klassicismen och stelnar mer och mer.

Var hittar vi det nya?

Lund 2003-08-24
Jonas Bergenudd

Litteraturhänvisningar

Ahlersten, Krister (2001): *sammanfattning av Millenniets Slut*, band III i triologin Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur, författad av Castells, M. *

Bonniers Lexikon band 23: Ordbok (1995): 5:e upplagan Ljubljana, Bonniers Lexikon AB

Castells, Manuel (1992) *European cities, the informational society, and the global economy*
Internet:http://www.frw.uva.nl/ame/publications/castells_european.html (18 Augusti 2003)

Castells, Manuel (2001): Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur Band I:
Nätverkssamhällets framväxt. 2:a upplagan. Udevalla, Daidalos.

Castells, Manuel (2000a): Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur Band II:
Identitetens Makt. Udevalla, Daidalos

Castells, Manuel (2000b): Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur Band III:
Milleniets Slut. Udevalla, Daidalos

van Dijk, Jan A.G.M. (2000): *The One-dimensional Network Society of Manuel Castells.*
<http://www.thechronicle.demon.co.uk/archive/castells.htm> (5 maj 2003)

Junestrand, Stefan (1998): *IT och bostaden – ett arkitektoniskt perspektiv.* Lic.-avh.
Högskoletryckeriet, KTH. Stockholm

Kural, René (2000): *Architecture of the Information Society.* Royal Danish Academy of fine Arts
– School of Architecture Publishers.

Lundgren, Per Magnus (2001): *sammanfattning av Identitetens makt*, band II i triologin
Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur, författad av Castells, Manuel.*

Ord & Bild. Nr 3/99. 2:a upplagan Uddevalla 2000

Roine, Jesper (u å) *sammanfattning av Nätverkssamhällets framväxt*, band I i triologin
Informationsåldern. Ekonomi, samhälle och kultur, författad av Castells, M.*

Wigerfeldt, Christer (1999) Samling vid noderna. In: *Alba 5/99*
http://www.alba.nu/Alba5_99/noder.html

* Samanfattningar utförda på uppdrag av Globkom, en parlamentarisk kommitté med uppdrag att utreda Sveriges politik för global utveckling. PDF-filerna fanns på <http://www.globkom.net/> men har nu tagits bort. Kommiténs slutbetänkande finns på http://utrikes.regeringen.se/propositionermm/sou/pdf/sou2001_96.pdf
Jag har använt sammanfattningarna för att få ett grepp om Castells volumiösa verk. Därefter har jag kunnat läsa de relevanta avsnitt i Castells böcker